

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

УДК 342.821

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-03

ПРИНЦИП ЗАГАЛЬНОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Гудзь Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: shelyukhina_l@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2064-014X>

Гудзь Т. І.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного
і міжнародного права факультету № 4
Харківського національного університету
внутрішніх справ,
Харків, 61080, пр. Л. Ландау, 27,
e-mail: tetyana1522@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* У статті проведено аналіз змісту принципу загального виборчого права в Україні, його відповідності міжнародним виборчим стандартам та особливостей імплементації в зарубіжних країнах. З'ясовано, що термін «загальне виборче право» стосується суб'єктивних виборчих прав, а термін «загальні вибори» – виборів загалом. Тому, обидва терміни характеризують участь громадян у виборах, при цьому термін «загальне виборче право» є принципом виборчого права, а термін «загальні вибори» означає певний вид виборів. Основна функція принципу загального виборчого права – визначення кола носіїв (суб'єктів) відповідного суб'єктивного виборчого права.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Виборчі права можуть бути обмежені, оскільки не належать усім особам без винятку. Нормативно встановлені загальні кваліфікаційні вимоги до носія відповідного виборчого права називаються виборчими цензами: суб'єктивне виборче право належить суб'єкту, який відповідає вимогам встановлених виборчих цензів.

Охарактеризовано основні виборчі цензи, які встановлені вітчизняним законодавством: громадянства, віковий, дієздатності, осілості, моральний. Визначено, що сучасні тенденції у більшості європейських країн спрямовані на розширення кола суб'єктів виборчого права, тобто на зменшення переліку умов, які обмежують виборчі права.

Висновки. Дослідивши зміст принципу загального виборчого права в Україні, можемо зробити висновок, що вітчизняне законодавство в цілому відповідає міжнародним виборчим стандартам, але окремі його положення потребують удосконалення. А саме: по-перше, пропонується внести зміни до ст. 70 Конституції України і надати право голосу на місцевих виборах громадянам інших держав чи особам без громадянства, які постійно проживають в Україні і належать до певної територіальної громади, обмежити у праві голосу не лише недієздатних громадян, але і обмежено дієздатних; по-друге, встановити віковий ценз для депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів – 21 рік, а для народних депутатів України – 25 років; по-третє, запровадити інститут електронного голосування; по-четверте внести зміни до ст. 103 Конституції України і перебачити, що не може бути обраним Президентом України громадянин, який має судимість за вчинення злочину.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: вибори, Виборчий кодекс, активне виборче право, пасивне виборче право, виборчі цензи, загальні вибори, принцип загального виборчого права.

ПРИНЦИП ВСЕОБЩЕГО ИЗБИРАТЕЛЬНОГО ПРАВА: МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ РЕАЛИЗАЦИИ В УКРАИНЕ

Гудзь Л. В.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры конституционного
и муниципального права
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразіна,
Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: shelyukhina_l@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2064-014X>

Гудзь Т. И.,

кандидат юридических наук, доцент,
профессор кафедры конституционного
и международного права
факультета № 4
Харьковского национального университета
внутренних дел,
Харьков, 61080, пр-т Л. Ландау, 27,
e-mail: tetyana1522@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>

АННОТАЦИЯ: В статье проведен анализ содержания принципа общего избирательного права в Украине, его соответствия международным избирательным стандартам и особенностей имплементации в зарубежных странах

Исследовав содержание принципа всеобщего избирательного права в Украине, можем сделать вывод, что национальное законодательство в целом соответствует международным избирательным стандартам, но отдельные его положения нуждаются в усовершенствовании. А именно: во-первых, предлагается внести изменения в ст. 70 Конституции Украины и предоставить право голоса на местных выборах гражданам других государств или лицам без гражданства, которые постоянно проживают в Украине и принадлежат к определенной территориальной общине, ограничить в праве голоса не только недееспособных граждан, но и ограниченно дееспособных; во-вторых, установить возрастной ценз для депутатов местных советов и сельских, поселковых, городских председателей 21 год, а для народных депутатов Украины – 25 лет; в-третьих, ввести возможность дистанционного голосования; в-четвертых внести изменения в ст. 103 Конституцию Украины и предусмотреть, что не может быть избранным Президентом Украины гражданин, который имеет судимость за совершение преступления.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: выборы, Избирательный кодекс, активное избирательное право, пассивное избирательное право, избирательный ценз, всеобщие выборы, принцип всеобщего избирательного права.

PRINCIPLE OF UNIVERSAL SUFFRAGE: INTERNATIONAL STANDARDS AND PROSPECTS OF LEGISLATIVE IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Gudz Liudmyla,

candidate of Legal Sciences,
Associate Professor, Associate Professor
of the of Constitutional and Municipal law
Department Faculty of Law
Kharkiv National Karazin University,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: shelyukhina_l@ukr.net,
orcid:<https://orcid.org/0000-0002-2064-014X>

Gudz Tetiana,

candidate of Legal Sciences,
Associate Professor, Professor
of the Department of Constitutional
and International Law Faculty of 4
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Kharkiv, 61080, L. Landau avenue, 27,
e-mail: tetyana1522@ukr.net,
orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>

ANNOTATION: Introduction. The article analyses the content of the principle of universal suffrage in Ukraine, its compliance with international electoral standards, and peculiarities of implementation in foreign countries. It has been found that the term "universal suffrage" refers to subjective suffrage and the term "general election" to elections in general. Therefore, both terms characterize citizens' participation in elections, but the term "universal suffrage" is a principle of

suffrage, and the term "general election" means a certain type of election. The main function of the principle of universal suffrage is to determine the range of carrier (subjects) of the relevant subjective suffrage.

Summary of the main research results. Voting rights may be limited because they cannot belong to all persons without exception. The normatively established general qualification requirements for a carrier of the relevant suffrage are called electoral qualifications: subjective suffrage belongs to a subject who meets the requirements of the established electoral qualifications.

The basic electoral qualifications which are established by the domestic legislation have been characterized: citizenship qualification, age qualification, legal capacity qualification, residency qualification, and moral qualification. The current trends in most European countries are aimed at expanding the range of subjects of suffrage, i.e. reducing the list of conditions that restrict suffrage.

Conclusions. Having examined the content of the principle of universal suffrage in Ukraine, we can conclude that domestic legislation as a whole meets international electoral standards, but some of its provisions need to be improved. In particular, firstly, it has been proposed to amend Article 70 of the Constitution of Ukraine and grant the right to vote in local elections to citizens of other states or stateless persons who permanently reside in Ukraine and belong to a certain territorial community, to deprive the right to vote not only incapacitated citizens but also limited to capable ones; secondly, to set the age limit for deputies of local councils and village, settlement, city mayors at 21 years old, and for people's deputies of Ukraine at 25 years old; thirdly, to introduce the institution of remote voting; fourthly, to amend Article 103 of the Constitution of Ukraine and to provide that a citizen who has a criminal record for committing an intentional crime cannot be elected president of Ukraine.

KEY WORDS: elections, the Electoral Code, active suffrage, passive suffrage, electoral qualifications, general elections, the principle of universal suffrage.

Вступ. Принцип загального виборчого права означає, що громадяни можуть обирати і бути обраними після досягнення відповідного віку незалежно від статі, кольору шкіри, національності, ставлення до релігії і політичних переконань, а також, як правило, незалежно від майнового і посадового становища. Значення цього принципу для державотворення ще на початку ХХ ст. яскраво підкреслив відомий учений-правник Б. Кістяківський, який говорив: «Немає нічого, що такою мірою забезпечувало б державну єдність і національну солідарність, як загальне виборче право» [1, с. 679].

Тобто, основна функція принципу загального виборчого права – визначення кола носіїв (суб'єктів) відповідного суб'єктивного виборчого права. Сьогодні в більшості країн світу діє загальне виборче право, але для його утвердження тривала боротьба демократичних сил протягом двох століть. У Нідерландах, наприклад, у 1800 р. електорат становив усього 12 % населення, у 1890 р. ця цифра збільшилася до 27%, у 1900 р. – до 63 %. Зокрема загальне право голосу було запроваджене для чоловіків у 1917 р., а для жінок – у 1919 р. У США до кінця Громадянської війни темношкірі американці не брали участі у виборах. Лише у 1870 р. була прийнята поправка до конституції, яка надавала право голосу темношкірим громадянам США [2, с. 245].

Іноколи принцип загального виборчого права називають принципом загальних виборів. Така термінологія прийнята, наприклад, у польському виборчому праві. Конституція Республіки Польща називає загальними загальнонаціональними вибори (Президента, Сейму, Сенату) та вибори представницьких органів місцевого самоврядування (ст. 96, 97, 127, 169 [3]). Тотожний термін використовується і у Виборчому кодексі Польщі (ст. 192, 255, 287, 369, 471 [4]). Польські правознавці теж використовують термін «загальні вибори», а не «загальне виборче право» [5, с. 45].

Проте, ми не можемо погодитись із такою термінологією, оскільки у цьому випадку відбувається змішування термінологічних понять. Наприклад, В. Шаповал зазначає, що під загальними виборами слід розуміти вибори, які «уможливають участь у відповідному голосуванні всього виборчого корпусу» [6, с. 314], тобто вони мають загальнодержавний характер.

Термін «загальне виборче право» стосується суб'єктивних виборчих прав, а термін «загальні вибори» – виборів загалом. Тому обидва терміни характеризують участь громадян у виборах, але термін «загальне виборче право» є принципом виборчого права, а термін «загальні вибори» означає певний вид виборів.

Огляд праць із даної проблематики. Проблематика принципів виборчого права і, зокрема, принципу загального виборчого права, протягом тривалого часу вивчалася і вивчається багатьма вітчизняними і зарубіжними науковцями – як правознавцями, так і політологами. Серед вітчизняних дослідників проблемам виборчого права присвятили увагу М. Афанасьєва, М. Баймуратов, О. Бакумов, О. Бандурка, Ю. Барабаш, О. Батанов, Н. Богашова, О. Богашов, А. Георгіца, С. Кальченко, В. Ковтунець, М. Козюбра, В. Колісник, Ю. Ключковський, В. Кравченко, А. Крусян, О. Марцеляк, М. Мельник, Н. Мяловицька, В. Нестерович, В. Пилипишин, В. Погорілко, В. Серьогін, С. Серьогіна, О. Скипнюк, М. Смокович, О. Совгіря, М. Ставнійчук, І. Тимошенко, О. Тодика, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шведа, В. Яворський та інші.

Мета даного дослідження полягає у проведенні аналізу змісту принципу загального виборчого права в Україні, його відповідності міжнародним виборчим стандартам та особливостей імплементації в зарубіжних країнах.

Основні результати дослідження. Виборчі права можуть бути обмежені, оскільки не можуть належати усім особам без винятку. Пункт І. 1.1 Керівних принципів щодо виборів, визначених Кодексом належної практики у виборчих справах – еталонним документом Ради Європи, – стверджує: «Загальне виборче право означає, в принципі, що кожна людина має право голосу і право бути кандидатом на виборах. Однак це право може і, по суті, повинно бути обмежене певними умовами» [7, с. 144]. Зокрема, у своєму Рішенні від 30 січня 2020 № 1-118/2002 Конституційний Суд України у справі про виборчу заставу [8] встановлює ряд вимог обмежувального характеру щодо права бути обраним народним депутатом України, тобто нормативно встановлює загальні кваліфікаційні вимоги до носія відповідного виборчого права. Крім того, орган конституційної юрисдикції наголошує, що ці вимоги в науці та практиці виборчого права мають назву виборчих цензів (кваліфікацій), під якими розуміють визначені конституцією або законом умови для набуття або здійснення активного і пасивного виборчого права.

Загальне виборче право може обмежуватися за ознакою громадянства (ценз громадянства), що обумовлюється політичним характером цього суб'єктивного права. Причому для наявності виборчого права ставляться вимоги про наявність громадянства як на день виборів, так і протягом встановленого строку. Наприклад, згідно з національним законодавством США, сенатор Конгресу повинен бути громадянином США не менше 9 років, депутат палати представників – не менше 7 років, а Президент США повинен бути громадянином за народженням [9, с. 15–17]. В Угорщині, Фінляндії та Іспанії на місцевих виборах виборче право мають іноземні громадяни, які проживають на території країни протягом певного часу та своєчасно сплачують податки [10, с. 372].

Україні притаманне використання простого цензу громадянства, тобто обов'язковою умовою участі у виборах є наявність громадянства на день проведення виборів (ст. 70 Конституції України). Серед науковців дискусійним є питання щодо визнання права голосу на місцевих виборах за особами, які належать до територіальної громади відповідно до ст. 140 Конституції України, проте не мають громадянства України. Крім того, ст. 141 Основного Закону теж не містить вказівки на громадянство тих осіб, які обирають депутатів місцевої ради чи сільського, селищного, міського голову.

Ми погоджуємося з думкою Р. Максакової, яка ставить питання про надання (за певних умов) права голосу на місцевих виборах громадянам інших держав чи особам без громадянства, які тривалий час проживають в Україні і тому належать до певної територіальної громади [11, с. 594]. На нашу думку, негромадяни України, які є мешканцями територіальної громади мають спільні місцеві інтереси, цілі, пов'язані з побутом, середовищем мешкання, місцевою інфраструктурою, відпочинком, спілкуванням, а тому повинні розглядатися як такі, що належать до відповідної територіальної громади. Зокрема, п. 4.2. ст. 1 Додаткового протоколу 2009 р. до Європейської хартії місцевого самоврядування передбачає надання негромадянам-резидентам такого права лише «у випадках, коли Сторона згідно зі своїм конституційним порядком так вирішить, або у випадках, коли це відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням Сторони» [12]. Оскільки, зазначений міжнародно-правовий акт ратифікований Україною і має зобов'язальний характер, він надає право, на розсуд держави, вирішувати питання про надання права голосу на місцевих виборах негромадянам-резидентам.

Нинішня тенденція у більшості європейських країн полягає у наданні права участі у політичному житті на місцевому рівні також і іноземцям, які легально проживають на даній території. Кодекс належної практики у виборчих справах наголошує, що «бажано дозволяти іноземцям голосувати на місцевих виборах після певного періоду проживання» (п. 1.1.b.2) [7].

Загальне виборче право обмежується за віковим цензом. Заняття виборчих посад і прийняття рішення на виборах вимагають відповідного рівня знань, умінь і навичок. На сьогодні у більшості країн світу віковий ценз щодо активного виборчого права становить 18 років. Так, за даними Міжпарламентського союзу, який у провів дослідження цього питання і отримав відповіді зі 150 держав світу (із 186), у 109 країнах активне виборче право визнавалося за особами старшими 18 років, лише в декількох – за особами старшими 19–21 року, а в чотирьох країнах – Бразилії [13, с. 44], Кубі, Ірані і Нікарагуа – правом голосу користуються з досягненням 16 років [14, с. 328–329], у Корейській Народно-Демократичній республіці – з 17 років.

Для пасивного виборчого права віковий ценз вищий. Наприклад, щоб обійняти посаду Президента в Італії необхідно досягти п'ятдесятирічного віку [15, с. 260]. Лише одна країна світу встановила пасивне виборче право для громадян з 17 років, 34 держави – з 18 років, 52 – з 21 року, 39 – з 25 років, в Екваторіальній Гвінеї – з 45 років, в Єгипті, Йорданії, Кувейті та Туреччині – з 30 років. У двох країнах передбачена «вилка» вікових обмежень для кандидатів: Екваторіальна Гвінея – з 45 до 60, Іран – з 26 до 75 років [16, с. 66]. Зміст вікового цензу треба розуміти так, що для здійснення управління потрібен досвід, уміння, навички при вирішенні життєвих ситуацій.

Українське законодавство встановлює різні вікові цензи залежно від виду виборів. Так, відповідно до ст. 76 Конституції України та ст. 134 Виборчого кодексу України, народним депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг 21 року. Президентом України відповідно до ст. 103 Конституції України та ст. 75 Виборчого кодексу України може бути обраний громадянин

України, який досяг 35 років. Депутатом та сільським, селищним, міським головою може бути обраний громадянин України, який має право голосу і на день виборів досяг 18 років (ст. 70 Конституції України, ст. 193 Виборчого кодексу України).

На нашу думку, віковий ценз для депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів повинен бути збільшений до 21 року, оскільки громадяни, які досягли 18 річного віку, ще не мають відповідного досвіду, освіти та навичок для вирішення життєвих ситуацій і заняття відповідної посади. Також ми вважаємо доцільним встановити віковий ценз для народних депутатів України на рівні 25 років, оскільки 21 рік не забезпечує навіть отримання вищої освіти, яка об'єктивно потрібна для такої діяльності. Слушно вважається, що підвищення вікового цензу для пасивного виборчого права «ґрунтується на тому, що управління державою, у тому числі законодавчий процес, має знаходитися в руках людей, які є політично зрілими, мають значний досвід розв'язання життєвих проблем, ... володіють певною інформацією про навколишній світ, здатні усвідомлено з урахуванням інтересів народу, держави, суспільства приймати закони й інші рішення» [17, с. 81–82].

Кодекс належної практики у виборчих справах називає 25-річний віковий ценз як верхню припустиму межу віку набуття права бути кандидатом на парламентських і місцевих виборах, застерігаючи можливість встановлення вищого цензу для виборів верхньої палати парламенту (у разі її формування прямими виборами) чи глави держави [7, с. 144, 154]. Для верхніх палат парламенту (якщо вони обираються прямими виборами) віковий ценз складає 30–40 років [6, с. 377–378]. Зокрема, Конституція Республіки Польща встановлює віковий ценз на виборах Сенату в 30 років (ч. 2 ст. 99), а на виборах Президента – 35 років (ч. 3 ст. 127) [3]; Виборчий кодекс Польщі встановлює віковий ценз для виборів вїйта (бурмістра, президента міста) у 25 років і не передбачає додаткових (порівняно з правом голосу) вікових обмежень для кандидатів до рад територіального самоврядування (ст. 11 Кодексу [4]).

Загальне виборче право обмежується у разі, якщо громадянина буде визнано судом недієздатним. Частина 2 ст. 70 Конституції України говорить про те, що не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. Питання про визнання громадянина недієздатним вирішує суд згідно зі ст. 39 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) [18]. Єдиною підставою визнання громадянина недієздатним є те, що він унаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатний усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Причому під дієздатністю розуміється здатність своїми діями набувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 ЦК). Порядок визнання громадянина недієздатним регламентований цивільно-процесуальним законодавством (розділ 4 Цивільно-процесуального кодексу) [19]. Над такою особою встановлюється опіка, але опікун не має права від імені громадянина здійснювати виборче право. Крім того, обмеження дієздатності встановлюється рішенням суду також внаслідок зловживання громадянином спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких він зобов'язаний утримувати, у скрутне матеріальне становище, а також страждає на психічний розлад, який істотно впливає на здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Аналіз ст. 70 Конституції України і ст. 39 Цивільного кодексу України дозволяє стверджувати, що обмеження дієздатності не є підставою для обмеження виборчого права.

У вітчизняній науковій літературі майже не приділено уваги питанням публічно-правової дієздатності. Поширеною є думка, що «виборча правосуб'єктність нерозривно поєднується з цивільною дієздатністю особи» [20, с. 62]. Ми вважаємо, що цивільна та публічно-правова дієздатність стосуються різних сфер правовідносин: приватної і публічної, а тому мають різний зміст.

Польські конституціоналісти навпаки активно дискутують щодо подібних питань [21, с. 53–58]. Згідно з ч. 2 ст. 62 Конституції Республіки Польща особи, визнані судом недієздатними, позбавляються права голосу [3]. Але існують певні термінологічні відмінності у розумінні поняття «недієздатність» у польській і українській науковій літературі. Цивільний кодекс Польщі використовує термін «ubezważnowolnienie» (в перекладі – «позбавлення власної волі»); ст. 13, 16 Цивільного кодексу Польщі передбачають два рівні такого «позбавлення власної волі» – повне або часткове [22]. В українській же термінології цей термін відповідає двом правовим інститутам – визнанню особи недієздатною та обмежено дієздатною особою.

Згідно з польським виборчим правом обидва випадки «позбавлення власної волі» (повне і часткове) можуть бути підставою для позбавлення особи виборчих прав [21, с. 56]. Крім того, звертається увага на відмінність діяльності фізичної особи у приватній сфері та діяльністю у публічній сфері [23, с. 140]. Акцентується увага на тому, що особа, яка інтелектуально не здатна вирішувати свої власні питання та вчиняти правочини, то тим більше вона не здатна орієнтуватися у політичній ситуації, здійснити раціональне, усвідомлене волевиявлення під час виборів [24, с. 268].

Щодо вітчизняного виборчого права, то тут слід зауважити, що конституційна норма, яка обмежує право голосу лише осіб недієздатних, не суперечить правовим позиціям Європейського суду з прав людини, а отже, ст. 3 Першого протоколу. Проте така норма не враховує широкого спектру особливостей

стану осіб, цивільна дієздатність яких обмежена. Було б доцільно прийняти позицію, висловлену ЄСПЛ, і передбачити повноваження суду при ухваленні рішення щодо обмеження цивільної дієздатності оцінювати також можливість особи брати участь в управлінні публічними справами і, зокрема, її здатність робити усвідомлений вибір під час голосування на виборах.

Загальне виборче право обмежується цензом осілості, який може набувати двох форм: слабкої та сильної. У слабкій формі він вимагає наявності у громадянина визнаного місця проживання, за яким йому надається право голосувати на виборах (ценз проживання). У сильній формі ценз осілості вимагає певної тривалості проживання в одному місці, тобто встановлення строку проживання, лише після збігу якого особа отримує право голосу (власне ценз осілості). Слабка форма цього цензу не суперечить європейським виборчим стандартам пункт I.1.1.c.i Кодексу належної практики у виборчих справах [7, с. 145, 154–155] чи європейській конституційній доктрині [25, р. 13].

Сильна форма цензу на загальнонаціональних виборах є неприйнятною, оскільки вона суперечить свободі пересування згідно зі ст. 12 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [26], ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [27], ст. 33 Конституції України [28].

Польське виборче законодавство визнає ценз осілості щодо права голосу лише у слабкій формі. Так, відповідно до ст. 18 Виборчого кодексу Польщі до реєстрів виборців (які ведуться органами самоврядування кожної гміни, що розглядається як делеговане повноваження) включаються громадяни Польщі, а також громадяни ЄС, котрі не є громадянами Польщі, які зареєстровані для проживання на території гміни [4]. Ця вимога не є жорсткою, оскільки відповідно до ст. 19 Кодексу, за власною заявою можуть реєструватися і «виборці, які ніде не проживають». Природно, що останнє твердження не застосовується для визначення суб'єкта права голосу на місцевих виборах [21, с. 729].

В Україні не застосовується ценз осілості у сильній формі щодо права голосу. Хоча навіть слабка форма цензу осілості стосовно права голосу на загальнонаціональних виборах не відповідає ст. 24 Конституції України, оскільки вона забороняє привілеї чи обмеження, зокрема, за ознакою місця проживання, що, по суті, означає також і заборону обмежень у зв'язку з наявністю чи відсутністю в особи місця проживання. Крім того, ст. 70 Конституції не передбачає цензу осілості для активного виборчого права, а ст. 64 Основного Закону забороняє обмеження конституційних прав на рівні регулювання, нижчому від конституційного.

Відповідно до ч. 4 ст. 7 Виборчого кодексу України підставою реалізації виборцем свого права голосу на виборах є його включення до списку виборців на виборчій дільниці [29], а відповідно до ст. 8 Закону України «Про Державний реєстр виборців» [30] виборча адреса виборця є підставою для віднесення виборця до відповідної виборчої дільниці. При цьому, виборчою адресою виборця є адреса, за якою зареєстровано його місце проживання відповідно до Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [31]. За зверненням виборця орган ведення Реєстру може визначити іншу виборчу адресу виборця. Виборча адреса виборця, який не має зареєстрованого місця проживання, визначається за погодженням із центром обліку, який відповідно до закону веде облік бездомних осіб, або соціальною службою, у складі якої утворено структурний підрозділ для ведення обліку бездомних осіб, або органом ведення Реєстру за мотивованим зверненням виборця.

На загальнонаціональних виборах в Україні право голосу надається також громадянам України, які проживають за межами України, але на місцевих виборах вони цього права на мають. Незважаючи на те, що таку правову позицію закріплює законодавство більшості європейських держав, ми вважаємо, що це є порушенням положень ст. 70 Конституції України, про що йшлося вище. На нашу думку, запровадження інституту електронного голосування або голосування поштою дозволило б уникнути низки проблем: з одного боку, це дало б можливість брати участь у виборчому процесі тим виборцям, які з тих або інших причин знаходяться поза межами своєї виборчої адреси, а з іншого боку, підвищило б активність виборців (особливо молоді), оскільки, як показала практика проведення останніх місцевих виборів в Україні під час нинішньої пандемії, явка на виборчі дільниці була вкрай низькою. Вважаємо, що досвід Польщі, яка запровадила інститут голосування поштою у квітні 2020 року як відповідь на поширення епідемії коронавірусу, ухваливши відповідні зміни до Виборчого кодексу [32], заслуговує на увагу як з боку української влади, так і з боку інститутів громадянського суспільства.

Щодо пасивного виборчого права, то ценз осілості на виборах Президента (проживання в Україні «протягом десяти останніх перед днем виборів років») (ч. 2 ст. 103 Конституції України) та виборах народних депутатів (проживання в Україні «протягом останніх п'яти років») (ч. 2 ст. 76 Конституції України) встановлений у загальній сильній формі. Ці положення Основного Закону та вітчизняного виборчого законодавства зазнали критики з боку Венеційської комісії та експертів ОБСЄ/БДПЛ. У Спільному висновку, який був прийнятий у 2011 році авторитетні європейські експертні організації оцінили 5-річний загальний ценз осілості як «надмірну і непотрібну вимогу» (п. 24 Висновку [33, с. 301]). Така оцінка обґрунтовувалася посиленням на положення п. I.1.1.c.iii, I.1.1.c.iv Кодексу належної практики у виборчих справах, які тлумачать принцип загального виборчого права як заборону

встановлювати ценз осілости на загальнонаціональних виборах, а у разі встановлення такого обмеження необхідна тривалість проживання не повинна перевищувати шести місяців [7, с. 145]. Тому було запропоновано скоротити встановлений Конституцією п'ятирічний строк проживання в Україні.

Ми вважаємо, що ценз осілости на загальнонаціональних виборах є виправданим, оскільки кандидат на виборну посаду повинен розуміти в якому напрямку повинна рухатись держава з урахуванням суспільної думки. Крім того, встановлення такого цензу може зменшити зовнішній вплив на внутрішню політику держави.

Що ж до пасивного виборчого права на місцевих виборах, то воно не обмежується цензом осілости та цензом належності до територіальної громади. На це право також не поширюється і ценз осілости у загальній формі (проживання на території України).

У виборчій практиці зарубіжних країн непоодиноким є застосування морального цензу, який стосується реалізації активного і пасивного виборчого права громадян. Моральний ценз, який стосується реалізації громадянами свого пасивного виборчого права, полягає у тому, що не може бути обраний на виборну посаду громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Практика вирішення даної проблеми в зарубіжних країнах достатньо відпрацьована. Так, у Перу згідно з Органічним законом про вибори 1997 р. громадянин може бути позбавлений виборчого права (активного і пасивного) за постановою суду як наслідок покарання за кожний злочин. Закон Азербайджанської Республіки «Про вибори до Національних зборів Азербайджанської Республіки» 1997 р. у ст. 3 встановлює, що не можуть бути обрані депутатами Національних зборів, незалежно від погашення судимості, особи, засуджені за тяжкі злочини [34, с. 78].

В Україні цей механізм є недостатньо відпрацьованим, оскільки у різних видах виборів встановлюється різний порядок застосування морального цензу. Частина третя ст. 76 Конституції встановлює дискваліфікаційну умову щодо пасивного виборчого права на виборах народних депутатів України та місцевих виборах – наявність судимості за вчинення умисного злочину, не знятої і не погашеної у встановленому законом порядку. Але відповідне обмеження відсутнє у ст. 103 Конституції, яка встановлює кваліфікаційні вимоги щодо балотування на пост Президента України. Протягом тривалого часу така конституційна «прогалина» компенсувалася законодавцем шляхом встановлення відповідного обмеження пасивного виборчого права на виборах Президента України відповідним законом. З ухваленням Виборчого кодексу України таке обмеження не встановлюється (ст. 75), тобто балотуватися на посаду Президента України може особа, яка має судимість.

На нашу думку, таких підхід є неприйнятним і ст. 103 Конституції України та ст. 75 Виборчого кодексу України потребує внесення змін і встановлення, по-перше, єдиного підходу щодо порядку застосування морального цензу і, по-друге, заборони балотування на посаду особи, яка вчинила кримінально караний злочин, а отже перебуває у правовому конфлікті з державою. Це дозволить виборцям зробити правильний вибір і обмежити доступ особам, які намагаються отримати виборну посаду і використовувати посадове становище у своїх інтересах. Законодавство повинно містити максимальну кількість обмежень для кримінальних елементів на шляху до влади. Враховуючи такі обставини, проведення виборчої реформи має бути спрямовано на недопущення криміналізації органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Крім того, ми вважаємо за необхідне взагалі запровадити заборону бути обраним на виборну посаду для громадян, які мають судимість за вчинення умисного злочину, навіть якщо ця судимість є погашеною або знятою.

Щодо практики застосування обмежень щодо активного виборчого права засуджених до позбавлення волі, то низка держав-членів Ради Європи (наприклад, Данія, Ірландія, Іспанія, Україна, Фінляндія, Швеція, Швейцарія) не встановлювали обмежень права голосу для осіб, засуджених до позбавлення волі; сім держав (Болгарія, Вірменія, Грузія, Естонія, Сполучене Королівство, Угорщина) автоматично позбавляли засуджених до позбавлення волі права голосу; 16 держав (серед яких Австрія, Бельгія, Греція, Німеччина, Нідерланди, Польща, Франція) застосовували проміжні підходи, за яких позбавлення права голосу засуджених залежить від типу злочину або від строку позбавлення волі [36].

Українське законодавство, а саме ст. 70 Конституції України, що визначає суб'єкта права голосу, не містить такого обмеження, а ст. 64 забороняє обмеження законом конституційних прав і свобод людини і громадянина. Тому моральний ценз для активного виборчого права в Україні не застосовується.

У цьому питанні привертає увагу досвід Польщі. Конституція Республіки Польща передбачає відсутність активного виборчого права в осіб, які «рішенням суду позбавлені публічних чи виборчих прав» (ч. 2 ст. 62 [3]); зазначена норма відтворена у § 2 ст. 10 Виборчого кодексу Польщі [4].

Необхідно звернути увагу, що такий підхід відповідає європейським правовим стандартам. Кодекс належної практики у виборчих справах передбачає можливість позбавлення права голосу у зв'язку із засудженням за тяжкі злочини, проте таке покарання має відповідати принципу пропорційності, а також «бути ясно проголошеним у рішенні суду» (п. I.1.1.d Кодексу) [7, с. 145, 155].

На нашу думку, українське законодавство теж потребує змін, а саме необхідно встановити моральний ценз щодо активного виборчого права в Конституції України та Виборчому кодексі України для осіб, які засуджені за тяжкі злочини, а також передбачити можливість обмеження у виборчих правах за рішенням суду тих виборців, які вчинили кримінальні правопорушення проти виборчих прав громадян.

Правовим системам зарубіжних країн відомі також інші цензи: за ознакою отриманої освіти, наявності майна не нижче встановленого мінімуму, за статтю (на вибори не допускають жінок), релігійний (обов'язок активно сповідувати конкретну релігію). У деяких країнах до виборів не допускаються особи, які вживають наркотичні речовини, позбавлені батьківських прав, зловживають алкогольними напоями тощо. Наприклад, відповідно до законодавства Туреччини, не можуть бути обрані депутатами особи, які не мають початкової середньої освіти, перебувають під опікою, не пройшли обов'язкову військову службу, особи, яким заборонено бути державними службовцями, засуджені і відбувають покарання у в'язницях, а також відбувають покарання загальним строком в один рік і більше (за винятком засуджених за злочинну недбалість).

Висновки. Дослідивши зміст принципу загального виборчого права в Україні, можемо зробити висновок, що вітчизняне законодавство загалом відповідає міжнародним виборчим стандартам, але окремі його положення потребують удосконалення, а саме: по-перше, пропонуємо внести зміни до ст. 70 Конституції України і надати право голосу на місцевих виборах громадянам інших держав чи особам без громадянства, які постійно проживають в Україні і належать до певної територіальної громади не менше 3 років, а також постійно сплачують місцеві податки і збори, обмежити право голосу не лише недієздатних громадян, але й обмежено дієздатних; по-друге, встановити віковий ценз для депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів – 21 рік, а для народних депутатів України – 25 років; по-третє, запровадити інститут електронного голосування; по-четверте внести зміни до ст. 103 Конституції України і передбачити, що не може бути обраним Президентом України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кістяківський Б. О. Вибране. Київ: Абрис, 1990. 680 с.
2. Таджиев К. С. Политология : учеб. для вузов. Москва : Логос, 2003. 245 с.
3. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 02.04.1997 r. *Dziennik Ustaw*. 1997. Nr 78. Poz. 483. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483> (дата звернення: 10.11.2020).
4. Kodeks wyborczy : Ustawa z 05.01.2011 r. *Dziennik Ustaw*. 2011. Nr 21. Poz. 112z późn. zm.
5. Buczkowski J. Podstawowe zasady prawa wyborczego III Rzeczypospolitej. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. 372 s.
6. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм. Київ: Юрид. фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
7. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та Пояснювальна доповідь (CDL-AD(2002)23rev). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. Київ: Логос, 2016. Ч. 1. С. 143–176.
8. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 р. № 2-рп/2002 (справа про виборчу заставу). *Офіційний вісник України*. 2002. № 6. Ст. 245.
9. Конституция зарубежных государств: Конституция США 1787г. Москва, 1996. С. 15–17.
10. Чиркин В. Е. Российская конституция и международный опыт. *Государство и право*. 1992. № 12. С. 13.
11. Максакова Р. М. До питання про активні виборчі права іноземців та військовослужбовців на місцевих виборах в Україні. *Правова держава*. 2003. Вип. 14. С. 590–594.
12. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування : від 16.11.2009// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b49 (дата звернення: 10.11.2020).
13. Игнатов В. Г., Ктырёв Н. П., Кислицын С. А. Технологии избирательных кампаний. Москва, Ростов н/Д : Изд. центр «МарТ», 2004. 178 с.
14. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебное пособие в 4-х т. / отв. ред. Б. А. Страшун. Т. 2. Москва, 1995. С. 20.
15. Конституции зарубежных государств : Конституция Италии 1947г. Москва., 1996. 260 с.
16. Конституционное право : словарь / отв. ред. В. В. Маклаков. Москва : Юристъ, 2001. 166 с.
17. Марцеляк О. В, Марцеляк С. М. Природа й види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 33, т. I. С. 79–93.
18. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>(дата звернення: 10.11.2020).
19. Цивільний процесуальний кодекс : Закон України від 18.03.2004 №1618-IV// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>(дата звернення: 10.11.2020).
20. Мяловицька Н. Виборчі системи: досвід європейських держав. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. № 1(11). С. 61–67.
21. Kodeks wyborczy. Komentarz LEX / K. W. Czaplicki. Warszawa: LEX (Walter Kluwer), 2014. 1024 s.

22. Kodeks cywilny: Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Tekst ujednolicony. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19640160093> (дата звернення: 10.11.2020).
23. Skotnicki K. Zasada powszechności w prawie wyborczym: zagadnienia teorii i praktyki. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000. 292 s.
24. Dąbrowski M. Ubezpieczeniowe a prawo wyborcze w świetle standardów europejskich. *Przegląd prawa konstytucyjnego*. 2010. Nr. 2–3. S. 271–280.
25. Garronne P. The constitutional principles of electoral law. New trends in electoral law in a pan-European context: Proceedings of the UniDem Seminar (Sarajevo, April 17–18, 1998). Strasbourg: Council of Europe, 1999. P. 11–34
26. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : від 16.12.1966. // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 10.11.2020).
27. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, що не включені до Конвенції та першого Протоколу до неї. *Право України*. 2010. № 10. С. 226–227.
28. Конституція України : від 28.06.1996 р. (із змін.)// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#n4394>(дата звернення: 10.11.2020).
29. Вибірчий кодекс України : Закон України від 19.12.19 № 396-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>(дата звернення: 10.11.2020).
30. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22.02.2007 № 698-V// База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text>(дата звернення: 10.11.2020).
31. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 11.12.2003 № 1382-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text> (дата звернення: 10.11.2020).
32. Zbieranek J. Nowe procedury: głosowanie korespondencyjne i przez pełnomocnika. Kodeks wyborczy. Wstępna ocena / pod red. K. Skotnickiego. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011. S.36–71.
33. Спільний висновок щодо проекту Закону «Про вибори народних депутатів України» (CDL-AD(2011)037). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії: в 2-х част.; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 3-є вид., випр. і доповн. Київ : Логос, 2016. Ч. 2. С. 295–321.
34. Веденеев Ю. А. Новое избирательное право РФ: проблемы развития и механизм реформирования. *Вестн. Центральной избирательной комиссии РФ*.1997.С. 78.
35. Ковлер А. И. Франция : партия и избиратели. Москва, 1984.256 с.
36. Case of Scoppola v. Italia / European Court for Human Rights. Judgment of 9 April 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111044> (дата звернення: 10.11.2020).

REFERENCES

1. Kistiakivskiy B. O. Vybrane.K. : Abrys, 1990. 680 s. [in Ukrainian].
2. Tadzhjev K. S. Polytolohiya : ucheb. dlia vuzov. M. : Lohos, 2003.245 s.
3. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 02.04.1997 r. *Dziennik Ustaw*. 1997. Nr 78. Poz. 483. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483>.
4. Kodeks wyborczy : Ustawa z 05.01.2011 r. *Dziennik Ustaw*. 2011. Nr 21. Poz. 112z późn. zm.
5. Buczkowski J. Podstawowe zasady prawa wyborczego III Rzeczypospolitej. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. 372 s.
6. Shapoval V. M. Suchasnyi konstytutsionalizm. Kyiv: Yuryd. firma «Salkom»; Yurinkom Inter, 2005. 560 s. [in Ukrainian].
7. Kodeks nalezhnoi praktyky u vyborchkykh spravakh. Kerivni pryntsyipy ta Poiasniuvalna dopovid (CDL-AD(2002)23rev). Yevropeyskiy demokratychniy dorobok u haluzi vyborchoho prava: Materialy Venetsianskoi Komisii: v 2-kh chast.; per. z anhl. / za red. Yu. Kliuchkovskoho. 3-ye vyd., vypr. i dopovn. Kyiv: Lohos, 2016. Ch. 1. S. 143–176 [in Ukrainian].
8. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 30 sichnia 2002 r. № 2-rp/2002 (sprava pro vyborchu zastavu). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. 2002. № 6. St. 245. [in Ukrainian]
9. Konstytutsiia zarubezhnykh hosudarstv: Konstytutsiia SShA 1787h.M., 1996.S. 15–17.
10. Chyrkyn V. E. Rossyiskaia konstytutsiia y mezhdunarodnyi opyt. *Hosudarstvo y pravo*. 1992. № 12. S. 13.
11. Maksakova R. M. Do pytannia pro aktyvni vyborchi prava inozemtsiv ta viiskovosluzhbovtiv na mistsevykh vyborakh v Ukraini. *Pravova derzhava*.2003. Vyp. 14. S. 590–594 [in Ukrainian].
12. Dodatkovyi protokol do Yevropeiskoi khartii mistsevoho samovriaduvannia pro pravo uchasti u spravakh orhanu mistsevoho samovriaduvannia : vid 16.11.2009. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b49[in Ukrainian]
13. Yhnatov V. H. Kтырэв N. P., Kyslytsым S. A. Tekhnolohyy yzbyratelnykh kampanyi.M., Rostov n/D : Yzd. tsentr «MarT», 2004.178 с.
14. Konstytutsyonnoe (hosudarstvennoe) pravo zarubezhnykh stran : [uchebnoe posobyе v 4-kh t. / otv. red. B. A. Strashun].T. 2.M., 1995.S. 20.
15. Konstytutsiyy zarubezhnykh hosudarstv : Konstytutsiia Ytaly 1947h.M., 1996.260 s.
16. Konstytutsyonnoe pravo : slovar / otv. red. V. V. Maklakov.M.: Yurystь, 2001.166 s.
17. Martseliak O. V, Martseliak S. M. Pryroda y vydy tsenziv u vyborchomu pravi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universyietu. Ser. «Pravo»*. Uzhhorod, 2015. Vyp. 33, t. I. S. 79–93 [in Ukrainian].
18. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy : vid 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>[in Ukrainian]
19. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks : vid 18.03.2004 №1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618->

15#Text [in Ukrainian]

20. Mialovytska N. Vyborchi systemy: dosvid yevropeyskykh derzhav. *Visnyk Tsentralnoi vyborchoi komisii*. 2008. № 1(11). S. 61–67. [in Ukrainian]
21. Kodeks wyborczy. Komentarz LEX / K. W. Czaplicki. Warszawa: LEX (Walter Kluwer), 2014. 1024 s/
22. Kodeks cywilny : Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Tekst ujednolicony. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19640160093>
23. Skotnicki K. Zasada powszechności w prawie wyborczym: zagadnienia teorii i praktyki. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2000. 292 s.
24. Dąbrowski M. Ubezważnienie częściowe a prawo wyborcze w świetle standardów europejskich. *Przegląd prawa konstytucyjnego*. 2010. Nr. 2–3. S. 271–280.
25. Garronne P. The constitutional principles of electoral law. New trends in electoral law in a pan-European context: Proceedings of the UniDem Seminar (Sarajevo, April 17–18, 1998). Strasbourg: Council of Europe, 1999. P. 11–34
26. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava : vid 16.12.1966. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 [in Ukrainian]
27. Protokol № 4 do Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod, yakyi harantuie deiakii prava i svobody, shcho ne vklucheni do Konventsii ta pershoho Protokolu do nei. *Pravo Ukrainy*. 2010. № 10. S. 226–227. [in Ukrainian]
28. Konstytutsiia Ukrainy : vid 28.06.1996 r. (iz zmin.). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#n4394> [in Ukrainian]
29. Vyborchi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 19.12.19 №396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> [in Ukrainian]
30. Pro derzhavnyi reiestr vybortsiv: Zakon Ukrainy vid 22.02. 2007 № 698-V URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> [in Ukrainian]
31. Pro svobodu peresuvannia ta vilnyi vybir mistsia prozhyvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 11.12.2003 №1382-IV[URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15#Text> [in Ukrainian]
32. Zbieranek J. Nowe procedury: głosowanie korespondencyjne i przez pełnomocnika. Kodeks wyborczy. Wstępna ocena / pod red. K. Skotnickiego. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011. S.36–71.
33. Spilnyi vysnovok shchodo proektu Zakonu «Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy» (CDL-AD(2011)037). Yevropeyskyi demokratychnyi dorobok u haluzi vyborchoho prava: Materialy Venetsianskoi Komisii: v 2-kh chast.; per. z anhl. / za red. Yu. Kliuchkovskoho. 3-ye vyd., vypr. i dopovn. Kyiv: Lohos, 2016. Ch. 2. S. 295–321. [in Ukrainian]
34. Vedeneev Yu. A. Novoe yzbyratelnoe pravo RF: problemy razvytiya y mekhanyzm reformyrovanyia.. *Tsentralnoi yzbyratelnoi komysyy RF*.1997.S.78.
35. Kovler A.Y. Frantsiia : partiya y yzbyrately.M., 1984.256 s.
36. Case of Scoppola v. Italia / European Court for Human Rights. Judgment of 9 April 2002. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111044>